

JEROEN ONSTENK

PEDAGOGIEK

IN DE ONDERWIJSPRAKTIJK

EEN GEÏNTEGREERDE BENADERING

uitgeverij
coutinho

Pedagogiek in de onderwijspraktijk

Pedagogiek **in de onderwijspraktijk**

Een geïntegreerde benadering

Jeroen Onstenk

uitgeverij | **C**
coutinho

bussum 2021

© 2011 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor de readerregeling kan men zich wenden tot Stichting UvO (Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, www.stichting-uvo.nl). Voor het gebruik van auteursrechtelijk beschermd materiaal in knipselkranten dient men contact op te nemen met Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, www.stichting-pro.nl).

Eerste druk 2011, derde oplage 2021

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Omslag: Bart van den Tooren, Amsterdam

Illustraties: Hollandse Hoogte; © Sabine Joosten pp. 13, 25, 55, 177, 203; Werry Crone p. 85; Amaury Miller p. 117; Arie Kievit p. 141, 163

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISBN 978 90 469 0251 6

NUR 840

Voorwoord

Dit boek is bedoeld voor studenten aan de lerarenopleiding basisonderwijs (pabo) en richt zich daarnaast op leraren in het basisonderwijs of het vmbo. *Pedagogiek in de onderwijspraktijk* is geschreven vanuit het besef dat er als gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen en veranderende leerlingen hoge eisen worden gesteld aan het pedagogisch handelen van de leraar en dat elke leraar daar goed op voorbereid moet zijn.

De (aankomend) leraar kan in dit boek ondersteuning vinden bij het ontwikkelen van een eigen visie en aanpak van zijn pedagogische, vormende en opvoedende taak. Het levert de (aankomend) leraar handvatten hoe hij (of zij)* in het huidige tijdperk en in de context van de maatschappelijke ontwikkelingen de pedagogische opdracht van de school verantwoord en effectief kan invullen.

In *Pedagogiek in de onderwijspraktijk* wordt uitgegaan van een brede visie op pedagogische bekwaamheid. Het pedagogisch handelen als onderdeel van de bekwaamheid van leraren wordt systematisch en geïntegreerd benaderd. Pedagogisch handelen in het onderwijs is gericht op ontwikkeling, opvoeding, burgerschap en zorg. Er worden drie dimensies van pedagogiek in de onderwijspraktijk uitgewerkt: de pedagogische opdracht, het pedagogisch klimaat en het pedagogisch-didactisch handelen. Het gaat om het vormgeven aan het verwerven van sociale competenties en burgerschapsvorming, aan een veilig en stimulerend schoolklimaat en aan kennisverwerving en brede talentontwikkeling van leerlingen.

Opbouw van het boek

In het eerste hoofdstuk wordt de visie op geïntegreerd pedagogisch handelen in de klas ontwikkeld. Daarbij worden de drie dimensies van pedagogisch handelen uitgewerkt.

De vier daaropvolgende hoofdstukken hebben betrekking op het pedagogisch handelen in de klas.

* Hoewel de meeste leraren, zeker in het primair onderwijs, vrouw zijn, gebruiken we in dit boek de mannelijke persoonlijke voornaamwoorden, daarmee de taalconventie volgende. Uiteraard wordt ook de vrouwelijke leraar bedoeld.

In hoofdstuk twee wordt ingegaan op de pedagogische opdracht. Dan gaat het om het ontwikkelen van normen en waarden, burgerschapsvorming en de ontwikkeling van sociale competenties als leerdoel van het onderwijs.

Hoofdstuk drie gaat over het pedagogisch klimaat en het creëren van een veilige leeromgeving. Hoe kan de leraar een omgeving creëren waarin voldaan wordt aan de behoefte aan relaties, sociale erkenning, autonomie en competentie?

In hoofdstuk vier komt de pedagogisch-didactische dimensie van het onderwijzen aan de orde. Er worden recente inzichten gepresenteerd over hoe kinderen eigenlijk leren en zich ontwikkelen, uitgewerkt in verschillende pedagogisch-didactische concepten. Daarbij wordt ingezoomd op de leeromgeving in de klas. Ook wordt ingegaan op de pedagogische waarde van brede talentontwikkeling aan de hand van de kerndoelen basisonderwijs en meerzijdige intelligentie.

In hoofdstuk vijf gaat het vervolgens specifiek om de manier waarop je als leraar beter kunt omgaan met zorgleerlingen en verschillen in de klas (adaptief onderwijs). Daarbij komen ook de zorg in de school en passend onderwijs aan de orde.

Pedagogisch handelen doet de leraar niet alleen. De volgende twee hoofdstukken gaan in op de noodzakelijke samenwerking: in hoofdstuk zes gaan we in op pedagogisch partnerschap tussen leraar en ouders en hoofdstuk zeven gaat over samenwerking met andere educatieve professionals in en rond de school. Dan gaat het vooral om de verrijking van het pedagogisch aanbod in de brede school.

In hoofdstuk acht en negen plaatsen we de geïntegreerde pedagogische aanpak in een breder maatschappelijk kader.

In hoofdstuk acht gaat het om een verkenning van de veranderingen in de maatschappelijke context waarin de (aankomend) leraar gaat werken. Daar maakt hij natuurlijk ook als jongere, student en burger al deel van uit. Deze veranderingen bepalen in sterke mate de leerdoelen waar het onderwijs aan geacht wordt te werken. De toegenomen eisen aan het maatschappelijk functioneren waar het onderwijs op voorbereidt (maar ook zelf deel van uitmaakt), leiden tot een verbreding en verdieping van de pedagogische opdracht, en maken het tegelijk in veel opzichten lastig eraan te werken.

Hierbij wordt ook ingegaan op de structuur van en de belangrijkste ontwikkelingen in het Nederlands onderwijssysteem.

In hoofdstuk negen wordt de focus gericht op de inbedding van een brede, geïntegreerde pedagogische aanpak binnen de set gewenste competenties van leraren. Daarbij gaat het zowel om de vakinhoudelijke als om de pedagogische kwaliteit. Die zijn van belang om het onderwijs en de leraar optimaal te 'wapenen' tegen de maatschappelijke eisen en veranderingen waar het onderwijs mee te maken krijgt.

Dank

Pedagogiek in de onderwijspraktijk is het resultaat van zes jaar lezen, discussie en onderzoek in het lectoraat Geïntegreerd Pedagogisch Handelen aan Hogeschool Inholland, waar ik als meewerkend voorman leiding aan mag geven. Het geïntegreerd pedagogisch handelen van de (aankomend) leraar en andere pedagogische professionals staat daarbij centraal (Onstenk, 2005).

Praktijkgericht onderzoek dat in het kader van het lectoraat in de kenniskring is verricht, is een belangrijke bron van dit boek. Een aantal hoofdstukken (hoofdstuk 3, 5 en 6) is grotendeels gebaseerd op onderzoek van de leden van de kenniskring. Dat is bij de betreffende hoofdstukken specifiek aangegeven. Van de resultaten van andere onderzoeken is op tal van plaatsen in het boek dankbaar gebruikgemaakt.

Ik wil de Inholland-collega's die in de afgelopen jaren korter of langer in de kenniskring hebben geparticipeerd of die ik als copromotor mag begeleiden, dankzeggen voor hun onderzoeksactiviteiten en inzichten en de inspirerende discussies die we hebben gevoerd. In willekeurige volgorde: Patrick Tanck, Friedje Swart, Ruud Soudijn, Caroline Offerhaus, Jacqueline van Duin, Wendy Lodder, Rob Bartels, Hannie Thijssen, John van Vliet, Piet Feld, Marieke Visser, Jan Sanne Mulder, Riet de Jong, Etje Heijdanus, Marij Passier, Birgit van Duinen, Rob Dekker en Rijk van der Krol. Hopelijk zien ze veel van hun bijdragen en overtuigingen in dit boek terug. Al zijn zij uiteraard niet verantwoordelijk voor de zwakheden in het betoog.

Dit boek is ook het resultaat van veel gesprekken en discussies over burgerschapsvorming, sociale competentieontwikkeling en passend onderwijs die ik de afgelopen jaren met collega's van binnen en buiten Inholland mocht voeren. Ik ben hun veel dank verschuldigd. Ik wil een aantal van hen hier expliciet noemen. Mijn collega-lectoren bij Hogeschool Inholland: Joke Hermes, Guido Walraven, Dolf van Veen, Ina ter Avest, Dorian de Haan, Ruud Gorter en Guus Wijngaards. Verder Wiel Veugelers, Ruud Klarus, Yvonne Leeman, Wim Wardekker, Geert ten Dam, Monique Volman, Wouter Pols, Siebren Miedema en Saskia van Oenen.

Daarnaast veel dank aan hen die op basis van conceptversies van dit boek zeer bruikbare feedback hebben gegeven: Fedor de Beer (Han), Charles Vandalen (Pabo Limburg) en Natasja Choinowski (Saxion Deventer).

Ik dank Michel van de Graaf van Uitgeverij Coutinho voor zijn inspirerend commentaar op tal van conceptversies en zijn onverwoestbare vertrouwen dat dit boek er uiteindelijk toch zou komen.

Jeroen Onstenk,
mei 2011

Inhoud

1	Geïntegreerd pedagogisch handelen in het onderwijs	13
1.1	De leraar als opvoeder	15
1.2	Pedagogisch handelen	17
1.3	Drie perspectieven	19
1.4	Ontwikkeling van de pedagogische bekwaamheid van leraren	20
1.5	Het kind en de school in perspectief leren zien	21
2	De pedagogische opdracht: normen, waarden en burgerschap	25
2.1	Smalle of brede opdracht?	27
2.2	Morele en sociale ontwikkeling van kinderen	28
2.2.1	Morele ontwikkeling volgens Piaget	29
2.2.2	Nieuwe inzichten	31
2.3	Waardegericht onderwijs	32
2.4	Pedagogische opdracht in het openbaar en bijzonder onderwijs	36
2.5	Burgerschapsvorming	38
2.5.1	Democratisch burgerschap	41
2.6	Burgerschapsvorming in het onderwijs	43
2.6.1	Burgerschap als leerdoel	44
2.6.2	Leerlingbetrokkenheid	50
2.7	Conclusie	54
3	Het pedagogisch klimaat in de klas	55
3.1	Inspelen op de basisbehoeften van de leerling	56
3.2	Interactie en communicatie	59
3.2.1	Bewust vormgeven aan interactie in de klas	60
3.2.2	Taal	62
3.2.3	De zelfreflectie bij de leerling beïnvloeden	65
3.2.4	Gedragsturing	66
3.2.5	Gemeenschapsvorming	67
3.3	Les- en klassenorganisatie	69
3.3.1	Een goede voorbereiding is het halve werk	69
3.3.2	Leswisseling	70

3.3.3	Participatie veronderstellen of stimuleren	72
3.3.4	Samenstelling van groepen	74
3.3.5	Coöperatief leren: gestructureerd samenwerken	75
3.3.6	Analyseren	77
3.3.7	De leiding houden	79
3.3.8	Orde in de klas	80
3.4	Conclusie	83
4	Pedagogisch perspectief op inhoud en didactiek	85
4.1	Leren en ontwikkelen	86
4.1.1	Het brein en leren	90
4.1.2	Wat blijkt effectief?	91
4.2	Leerdoelen: de pedagogische dimensie	95
4.2.1	Brede talentontwikkeling: kerndoelen van het basisonderwijs	96
4.3	Meervoudige intelligentie	103
4.4	Onderwijsvernieuwing: de pedagogische dimensie centraal	107
4.4.1	De pedagogische inspiratie van de 'traditionele vernieuwers'	108
4.4.2	Het nieuwe leren	112
4.5	Conclusies	114
5	Pedagogisch handelen in adaptief onderwijs	117
5.1	Omgaan met gedragsproblemen	118
5.1.1	De persoonlijke kennisbasis	120
5.2	Dagelijks pedagogisch handelen	122
5.2.1	Uitsluiting	122
5.2.2	Pesten	124
5.2.3	Weerbaarheid	127
5.2.4	Gedragsproblemen	128
5.3	Adaptieve didactiek	130
5.4	Klassenorganisatie	133
5.5	De zorg en de school	135
5.5.1	Zorgaanbod in het basisonderwijs	135
5.5.2	Kinderen met een beperking	136
5.6	Conclusie	139

6	Pedagogisch partnerschap: ouders in beeld	141
6.1	Leraar en ouders: pedagogische partners	142
6.2	Ouderbetrokkenheid	145
6.3	Ouderbetrokkenheid vergroten	148
6.4	Kritiek op en ondersteuning van het opvoeden van de ouders	151
6.5	Vormgeving ouderbetrokkenheid: praktische voorbeelden	153
6.6	Conclusie: versterk communicatie en partnerschap met ouders	161
7	Pedagogisch handelen in de brede school	163
7.1	De brede school	164
7.1.1	Wat is een brede school?	165
7.1.2	Versijningsvormen van de brede school	167
7.2	Pedagogische dialoog	169
7.2.1	De pedagogische opdracht van de brede school	171
7.2.2	Samenwerken in de brede school	174
7.3	Conclusie	176
8	De maatschappelijke context van pedagogisch handelen	177
8.1	Opvoeden in een veranderende maatschappij	180
8.2	Veranderende jeugd	185
8.2.1	Toenemende heterogeniteit	185
8.2.2	Toename persoonlijke en sociale problematiek	188
8.2.3	De internetgeneratie	193
8.3	Pedagogiek en het onderwijssysteem	196
8.3.1	Leerplicht	198
8.3.2	Selectie in het onderwijs	199
8.3.3	Vmbo	199
8.4	Conclusie: pedagogisch handelen in een uitdagende omgeving	201
9	De competenties van de leraar als pedagogische professional	203
9.1	De wet BIO: competenties en kwaliteiten	204
9.2	De pedagogische dimensie van de competenties van de leraar	207
9.2.1	Didactische competentie	208
9.2.2	Pedagogische competentie	208
9.2.3	Samenwerkingscompetentie	209

9.3	De lerende en onderzoekende leraar	210
9.4	Tot slot: vergroten van de pedagogische professionaliteit van leraren	212

Literatuur	213
-------------------	-----

Register	227
-----------------	-----

1 Geïntegreerd pedagogisch handelen in het onderwijs

Wereldwijzer is een relatief kleine school, gekenmerkt door veel diversiteit in de leerlingenpopulatie (135 leerlingen met 35 nationaliteiten). Een aanzienlijk deel van de ouders heeft te maken met sociaaleconomische problemen, zoals armoede en juridische moeilijkheden. Opmerkelijk is dat dit zich niet uit in een problematische omgang tussen de kinderen op school. Dankzij de extra financiering vanwege het hoge aantal kansarme en allochtone kinderen zijn de groepen op de Wereldwijzer relatief klein (18-25 kinderen). De school is onderdeel van Talent, een stichting voor openbaar primair onderwijs in een kleine stad. Talent formuleert haar missie vanuit een drietal kernwoorden: **talentontwikkeling**, **ondernemend gedrag** en **schoolprofilering**. Talentontwikkeling heeft bij de stichting een betekenis: 'We bedoelen de talenten van begaafde en minder begaafde leerlingen. Evenals talenten op verschillende terreinen: op het terrein van taal, rekenen/wiskunde, muziek en

beeldend werken, sport, sociale talenten en talenten op het gebied van economie en techniek. Het is het streven dat de leerlingen, jongens en meisjes afkomstig van verschillende culturen en met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden, na acht jaar basisonderwijs kunnen laten zien dat ze hun talenten en kwaliteiten hebben kunnen ontwikkelen.' Talent verbindt haar missie duidelijk aan ontwikkelingen in de samenleving: 'We zijn van mening dat het werken in een sociale context van groot belang is voor de ontwikkeling van allerlei sociale vaardigheden: democratisch denken en handelen, rekening houden met verschillen, oplossen van meningsverschillen. Het versterkt de groepsband: kinderen voelen zich verbonden met elkaar omdat ze samen iets willen bereiken.'

(Bron: Feld, 2009)

Leraren en opvoeders staan voor een enorme uitdaging: zij moeten kinderen leren hoe zij verantwoord keuzes maken in een wereld die steeds meer keuzemogelijkheden biedt en hoe zij kunnen functioneren in een gedifferentieerde en veranderende gemeenschap. En dat in klassen vol leerlingen met verschillende talenten, karakters en problemen. Het gaat, zoals de Spaanse filosoof Fernando Savater zegt, om niets minder dan opvoeden tot vrijheid. Hij zegt hierover:

'Vrij zijn is zich bevrijden: van onze onwetendheid, van onze gedetermineerdheid – geboetseerd door onze genen en onze sociale omgeving –, van de instinctieve lusten en driften die wij leren te beheersen in de praktijk van het samen leven (...). Vrijheid is de verovering van de autonomie door middel van onderwijs en opvoeding die ons wennen aan het maken van keuzes en het zoeken naar vernieuwingen die alleen mogelijk zijn in de gemeenschap' (Savater, 2001).

Om deze uitdaging aan te gaan, heeft de leraar niet alleen een didactische, maar ook een grote pedagogische bekwaamheid nodig. Het pedagogisch handelen als onderdeel van de bekwaamheid van leraren wordt in dit boek systematisch en geïntegreerd benaderd, waarbij wordt uitgegaan van een brede insteek: pedagogisch handelen in het onderwijs is gericht op ontwikkeling, opvoeding, burgerschap en zorg (Onstenk, 2005). Uitgangspunt is dat het cognitieve leren van kinderen wordt verbonden met hun persoonlijke, sociale en morele ontwikkeling.

De leraar levert als opleider en opvoeder een belangrijke bijdrage aan de psychische en sociale groei van leerlingen naar een evenwichtige persoonlijkheid en competent lid van de maatschappij. Die bijdrage bestaat uit het toegankelijk maken voor leerlingen van kennis en andere essentiële sociaal-culturele 'gereedschappen' (Vygotsky, 1978) en daarmee uit het ontwikkelen van talen-

ten, waarden en deugden (Dekker, 2006). De leraar heeft potentieel grote invloed op de brede vorming en ontwikkeling van de leerlingen in zijn klas. Als pedagogisch didacticus creëert hij krachtige, betekenisvolle leeromgevingen voor zijn leerlingen. Niet alleen is hij daarbij rolmodel en expert in de leerstof, maar hij is ook coach en stimulator van dat ontwikkelingsproces. Hij moet zorgen voor een veilig en optimaal leerklimaat voor iedereen in de klas.

De pedagogische benadering is een essentieel deel van de professionaliteit en identiteit van de leraar. Leraarschap is bij uitstek een beroep waarin de persoon van de leraar belangrijk is voor de kwaliteit van de beroepsuitoefening (Palmer, 1997). Juist bij het pedagogisch handelen hangt veel af van de eigen waarden, normen en overtuigingen van de leraar. Het onder woorden brengen van hun rol bij de persoonsvorming van leerlingen kost veel leraren moeite, ook als zij impliciet intensief bezig zijn met het bevorderen van die persoonlijke ontwikkeling. De leraar doet dat bijvoorbeeld door zijn voorbeeldfunctie: hij draagt in zijn handelen uit wat hij belangrijk vindt en beïnvloedt op die manier impliciet of expliciet de identiteitsontwikkeling van zijn leerlingen (waardestimulering). Daarbij speelt de visie op die pedagogische taak een belangrijke rol. Dat betekent in dit licht vooral: bewustwording van de eigen waarden. Als de leraar zijn pedagogische visie en idealen kan expliciteren en verrijken, kan hij er gericht en effectiever naar handelen (Korthagen, 2002). Je handelt naar de waarden die je als leraar belangrijk vindt. Keuzes en aanpak hangen veelal samen met de eigen persoonlijkheid. Omgekeerd heeft het pedagogisch handelen daarmee ook invloed op de identiteit en ontwikkeling van de leraar zelf.

1.1 De leraar als opvoeder

De rol van de leraar is aan verandering onderhevig doordat diverse factoren de beeldvorming op en de praktijk van het pedagogische handelen beïnvloeden. Zo verandert door tal van maatschappelijke ontwikkelingen en veranderingen de relatie van de leraar met zijn leerlingen, zowel individueel als in groepsverband. De maatschappij stelt steeds hogere eisen en de ouders hebben steeds hogere verwachtingen van het onderwijs.

Leraren spelen een belangrijke rol bij de vorming en opvoeding van kinderen en jongeren (Onderwijsraad, 2011). Veel leraren vinden dat lastig. Zij zien zich vaak geplaagd voor een keuze tussen onderwijs en opvoeding. Het lijkt soms alsof het gaat om tegengestelde belangen: sommigen vinden dat er op school vooral kennis aangeleerd moet worden, anderen hebben juist oog voor doelen als de persoonlijke identiteitsontwikkeling, de vermindering van sociale ongelijkheid of de maatschappelijke behoefte aan waarden, normen en sociale competenties. In de media worden vaak uitgesproken meningen

geventileerd over dit soort vraagstukken, zoals ‘Zwarte scholen leveren slecht onderwijs’, ‘De school moet zich niet met de opvoeding door ouders bemoeien’ of ‘Kinderopvang op school is slecht voor de ontwikkeling van jonge kinderen’.

De scheiding tussen onderwijs en opvoeding komt naar voren in de dagelijkse praktijk, maar ook bij de ontwikkeling van pedagogisch-didactische werkvormen en instrumenten. Ze weerspiegelt zich in de organisatie van scholen. Leraren op basisscholen hebben vaak het gevoel dat ze met lege handen staan wanneer ze de maatschappelijke vragen over normen, waarden en de ‘pedagogische’ opdracht willen omzetten in de praktijk. Steeds meer scholen leggen weliswaar in hun missie en werving de nadruk op andere vormen en doelen van het leren op school. Zolang echter in de toetsing van leerlingen de nadruk bijna uitsluitend gelegd wordt op cognitieve kennis en vaardigheden, en de kwaliteit van scholen wordt beoordeeld op examenuitslagen en slagingspercentages, zullen veel leraren het gevoel houden dat zij uiteindelijk vooral worden afgerekend op het cognitieve leren van hun leerlingen.

In feite is de keuze tussen onderwijs of kennisoverdracht en opvoeding echter een schijntegenstelling. Kennisoverdracht heeft op zich al een opvoedende werking: het ontwikkelen van talenten en inzichten van kinderen en hun zo toegang geven tot de wereld. De leraar is altijd ook opvoeder, hoe er ook over gedacht wordt, of hij wil of niet, of hij zich ervan bewust is of niet en of hij zich er wel of niet expliciet op richt in zijn handelen in de klas. Iedereen die met kinderen werkt, is altijd ook bezig met het overdragen van ervaringen, normen en waarden. Als het goed is, is dat in een helpende rol, maar de leraar kan hierin ongewild ook belemmeren.

Zo weten we uit onderzoek dat tot voor kort leraren meisjes vaak minder dan jongens stimuleerden tot het leren of nadenken over hun toekomst (Verloop & Lowyck, 2003). Het lijkt erop dat dit ondertussen verminderd is, althans in de westerse landen. Sommigen zijn zelfs bang dat de rollen intussen zijn omgedraaid, omdat het pedagogisch klimaat in de klas met zijn nadruk op talige communicatie meisjes meer zou bevoordelen dan jongens (Driessen & Van Langen, 2010). Ook allochtone leerlingen krijgen soms te maken met al of niet bewust onbegrip van de leraar en worden niet altijd optimaal gestimuleerd. En omgekeerd laten allochtone leerlingen soms meningen en gedrag zien die de leraar diep raken in zijn eigen overtuigingen en waarden.

De leraar speelt voortdurend een rol bij het betekenis geven van de wereld waarin de kinderen leven. Hoe het ook zij, de leraar kan zich maar het best zo bewust mogelijk zijn van zijn pedagogische rol en de bedoelde en onbedoelde

effecten daarvan. De leraar moet zorgen voor optimale voorwaarden voor leren en ontwikkeling in de school (pedagogisch klimaat en pedagogisch-didactische aanpak) en voor het bereiken van vormings- en opvoedingsdoelen (de pedagogische opdracht van de school). Opvoeding vraagt om ondersteunen, stimuleren en het voorleven (voorbeeldfunctie) van autonoom, verantwoordelijk en sociaal gedrag aan kinderen en jongeren. De leraar moet zowel de ontwikkeling van waarden en normen als de kennisverwerving van leerlingen stimuleren.

De pedagogische benadering van de leraar lijkt soms tot doel te hebben om het 'eigenlijke' leren mogelijk te maken. Het eigenlijke leren ziet men dan vooral als functioneel cognitief leren ofwel: leren gericht op concreet bruikbare kennis. Voor het basisonderwijs legt men dan vaak ook nog de nadruk op taal en rekenen. Andere doelen van leren, zoals sociale en morele ontwikkeling, persoonlijkheidsvorming of kritische meningsvorming, zijn weliswaar in de kerndoelen van het basisonderwijs opgenomen, maar dreigen naar de achtergrond te verdwijnen. Toch wordt van het onderwijs expliciet, en zelfs in wetten vastgelegd, ook verwacht dat het een bijdrage levert aan burgerschapsvorming (SLO, 2006; Bronneman-Helmers & Zeijl, 2008). Deze brede opvatting van de doelen van het onderwijs staat in dit boek centraal. Er wordt van leraren verwacht dat ze deze veelomvattende opvoedingstaak uitvoeren.

1.2 Pedagogisch handelen

In de beroepsstandaarden voor de leraar primair onderwijs (SBL, 2009) vinden we de volgende omschrijving van de pedagogische bekwaamheid.

'De leraar biedt de leerlingen in een veilige werkomgeving houvast en structuur om zich sociaal-emotioneel en moreel te kunnen ontwikkelen. Hij neemt de pedagogische verantwoordelijkheid voor leerlingen en de consequenties daarvan voor zijn handelen vanuit een goed besef van verschillende culturele, sociale en maatschappelijke contexten. Hij beschikt daartoe over een effectief en wendbaar pedagogisch handelingsrepertoire en heeft een visie op onderwijs die bijdraagt aan de onderwijsvisie van de school' (SBL, 2009).

We hebben aangegeven dat het pedagogisch handelen meer is dan een randvoorwaarde om te komen tot effectief didactisch handelen. Het gaat om het pedagogische als doel op zich. Het uiteindelijke doel van onderwijs is immers de brede ontwikkeling van kinderen tot een zelfstandig, sociaal en verantwoordelijk individu en lid van de gemeenschap. Pedagogisch handelen staat niet tegenover kennisoverdracht. Taal, rekenen, geschiedenis, aardrijkskunde, natuurkunde, biologie, kunst, dans of drama dragen bij aan de optimale ont-

wikkeling van de talenten van het kind, en vormen noodzakelijke of gewenste bouwstenen voor een adequaat persoonlijk en maatschappelijk functioneren. Maar daarnaast zijn opvoeden tot zelfstandigheid en autonomie, verantwoordelijkheidsgevoel, omgaan met veranderingen, samenwerken, mondigheid en burgerschap, doelen die in het onderwijs steeds belangrijker worden. Een visie op geïntegreerd pedagogisch handelen is daarom uiterst belangrijk om de leraar, maar ook de kinderen voor te bereiden op de toekomst. Kinderen leren het best in rijke leeromgevingen waarin aandacht is voor betekenisvol leren, basisvertrouwen, een veilig pedagogisch klimaat en het bevorderen van autonomie en competentiegevoel van leerlingen. De school moet de mogelijkheid geven om in veiligheid en met afstand te kijken en te reflecteren op gebeurtenissen uit de samenleving. Afstand nemen en reflecteren zijn niet alleen nodig om adequaat te leren participeren in een samenleving, maar ook om die samenleving kritisch te kunnen bekijken en bij te dragen aan verandering (Ten Dam, Veugelers, Wardekker & Miedema, 2004).

De leraar richt zich steeds minder op alleen maar het onderwijs. Het is belangrijk dat de leraar zich realiseert dat hij als opvoeder van zijn leerlingen naast en in samenwerking staat met hun ouders, leeftijdgenoten en 'de' maatschappij. Vaak wordt opvoeden toch vooral als een taak en verantwoordelijkheid van de ouders gezien. De school (de leraren) moet er alleen wat aan doen als ouders 'tekortschieten'. In dit boek is daarom apart aandacht voor de relatie van de leraar met ouders en voor het educatief partnerschap, waarbij ouders en school samenwerken rond opvoeding en ontwikkeling.

Er is daarbij steeds minder zekerheid over hoe 'het eigenlijk hoort', of wat er eigenlijk goed 'werkt' in het onderwijs. De visie op en de praktijk van pedagogisch handelen spelen een belangrijke rol: zitten verschillende betrokkenen niet op één lijn, dan wordt het lastig om het pedagogisch handelen te realiseren en te verankeren. De leraar moet zijn pedagogische visie en pedagogisch handelen daarom niet alleen kunnen en willen expliciteren, maar ook in staat en bereid zijn die ter discussie te stellen, er met anderen over te communiceren en een gemeenschappelijke visie te ontwikkelen. Daar ligt een belangrijke taak voor de lerarenopleiding. Zij moet leraren in opleiding stimuleren om na te denken wat zij belangrijk vinden rond pedagogiek en hun instrumenten in handen geven en helpen de competenties te ontwikkelen die hen in staat stellen hun visie en de visie van de school te vertalen naar het handelen in de klas. Dit boek wil de aankomend leraar daarbij helpen.

Een kernpunt van de in dit boek gekozen benadering is dat pedagogisch handelen zich richt op het spanningsveld tussen individuele autonomie en ontwikkeling enerzijds en lidmaatschap van een gemeenschap en maatschappelijke verantwoordelijkheid anderzijds (De Winter, 2000). In algemene zin gaat het pedagogisch handelen om het ondersteunen van kinderen bij hun

persoonlijke, sociale en maatschappelijke ontwikkeling tot volwassenen. Er is daarbij geen principiële scheiding tussen het cognitieve domein en andere domeinen. Leren vindt alleen plaats als de aangeboden kennis betekenis krijgt: de leerinhoud moet iets van de leerlingen zelf worden (Ten Dam e.a., 2004). Die betekenisgeving is ook belangrijk als voorwaarde om de kennis bij te laten dragen aan persoonlijke en sociale ontwikkeling van leerlingen. Zo helpen betekenisvolle taalsituaties bij de taalverwerving – al zal specifiek aandacht voor bijvoorbeeld spelling en grammatica nodig blijven –, maar is omgekeerd een bepaald niveau van taalbeheersing een voorwaarde voor het bereiken van pedagogische doelen rond maatschappelijke redzaamheid en participatie of rond de toegang tot cultuur.

1.3 Drie perspectieven

In dit boek wordt een geïntegreerde benadering van pedagogisch handelen uitgewerkt vanuit drie perspectieven: de **pedagogische opdracht**, het **pedagogisch klimaat** en het **pedagogisch-didactisch handelen** van de leeromgeving. Het spreekt voor zich dat deze perspectieven niet los van elkaar staan, maar op tal van manieren zijn verbonden en op elkaar inwerken. Wel worden er steeds andere accenten gelegd en dat heeft gevolgen voor de manier waarop pedagogisch handelen en de plaats binnen het geheel van competenties van de leraar kunnen worden bekeken.

Pedagogische opdracht

Met het begrip pedagogische opdracht bedoelen we het handelen waarbij de leraar doelbewust werkt aan maatschappelijke en ontwikkelingsgerichte leerdoelen rond vorming, opvoeden, burgerschap en sociale integratie. De pedagogische opdracht van het onderwijs kent verschillende aandachtspunten (NVO/VELON, 2006):

- gericht op het verwerven van kennis en vaardigheden om zelfstandig te kunnen oordelen en handelen in sociale, per definitie waardegebonden, situaties;
- gericht op het ontwikkelen van sociale betrokkenheid van leerlingen en op het sociaal kunnen en willen handelen;
- gericht op zowel het bevorderen van gelijkheid als op het respecteren van verschillen tussen (toekomstige) burgers.

Het perspectief is hier dus vooral gericht op de pedagogische resultaten van het onderwijs. Daarbij gaat het om specifieke, expliciete leerinhouden, zoals maatschappelijke oriëntatie of burgerschap, maar ook om de ontwikkeling van sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen en de ontwikkeling van hun eigen identiteit.

Pedagogisch klimaat

Onder pedagogisch klimaat verstaan we het handelen van de leraar dat invloed heeft op de sfeer en de veiligheid in de groep, en op de manier waarop er in de groep met elkaar wordt omgegaan. Soms wordt dit vooral gekoppeld aan effectief klassenmanagement. Breder opgevat kan pedagogisch klimaat worden gezien als noodzakelijke voorwaarde om tot leren te komen. Een stimulerend pedagogisch klimaat kan ervoor zorgen dat kinderen zich vrij kunnen ontwikkelen, door rekening te houden met hun behoeften (Van Eijkeren, 2005). De leraar moet het vermogen hebben om te zorgen voor een bemoedigend, veilig en uitdagend pedagogisch klimaat, dat tegemoetkomt aan de drie basisbehoeften van leerlingen: behoefte aan goede relaties, aan autonomie en aan competentie (Stevens, 2002). Dit zijn niet alleen voorwaarden, maar ook doelen: het gaat er in het onderwijs om het vermogen van leerlingen te vergroten om relaties aan te gaan, om competentier te worden en zich competent te voelen, om autonomer te worden en zich meer zelfverantwoordelijk te durven en kunnen gedragen. Het aansluiten bij de basisbehoeften wordt gerealiseerd door verschillende aspecten van het handelen van de leraar: interactie, instructie, begeleiding en klassenorganisatie.

Overigens heeft ook onbewust pedagogisch handelen van de leraar invloed op het pedagogisch klimaat. Denk aan het verborgen curriculum. Als de leraar zich hier bewust van wordt, helpt hem dat om hierbij stil te staan en er desgewenst invloed op te hebben.

Verder is een goed pedagogisch klimaat ook direct van belang voor de pedagogische opdracht, bijvoorbeeld omdat het de participatie van leerlingen in de school bevordert of leerlingen ondersteunt bij het zelf oplossen van ruzies of onderlinge problemen.

Pedagogisch-didactisch handelen

Pedagogisch handelen heeft ook betrekking op de kern van het onderwijs: het vormgeven van het leren zelf (leerdoelen, leerinhouden en de pedagogisch-didactische aanpak). De moderne leertheorie wijst op het belang van het faciliteren, organiseren en begeleiden van motiverende, actieve, betekenisvolle leerprocessen. Inhoudelijk leveren brede vorming (kerndoelen) en talentontwikkeling een essentiële bijdrage aan de ontwikkeling van het kind. Het ontwikkelen van jongeren door hun toegang te geven tot kennis (van de wereld, cultuur, natuur, maatschappij) die ze anders niet of veel lastiger verwerven, blijft het belangrijkste doel van het onderwijs (Ziehe, 2006).

1.4 Ontwikkeling van de pedagogische bekwaamheid van leraren

In dit boek wordt uitgegaan van een brede visie op pedagogische bekwaamheid, leren en competentieontwikkeling van leraren: waar moeten leraren

goed in zijn om geïntegreerd pedagogisch te kunnen handelen? Bij het pedagogisch handelen komt de rol van de leraar als evenwichtskunstenaar (Dieleman, 2007) duidelijk naar voren. Het is bij uitstek het terrein waarop de leraar steeds weer voor grote en kleine dilemma's wordt gesteld en waar hij moet kiezen uit verschillende mogelijkheden, die elk voor- en nadelen hebben. De leraar moet kiezen, mogelijkheden zien te combineren of tussen alternatieven balanceren.

Voor de leraar in opleiding is het daarom belangrijk om een eigen pedagogisch concept te formuleren. Dat betekent dat hij inzicht moet krijgen in de verschillende visies op onderwijs en in de ontwikkeling van onderwijs en opvoeding in relatie tot maatschappelijke ontwikkelingen. Maar vooral moet de ontwikkeling van de eigen professionele pedagogische beroepsidentiteit centraal staan. De opleiding moet studenten stimuleren om de eigen pedagogische waarden, idealen en morele criteria te expliciteren, erop te reflecteren en te vertalen in handelingsmogelijkheden.

Het boek past in een lerarenopleiding die competentiegericht leren en op-leiden centraal stelt. Het sluit aan bij de bekwaamheidseisen (competenties) die in de wet BIO (Wet op de beroepen in het onderwijs) zijn opgenomen. Dat wil zeggen dat er wordt gekozen voor een integrale benadering die zowel recht doet aan de verwachtingen van de maatschappij en onderwijsinstellingen ten aanzien van afgestudeerde leraren, als aan die van studenten die zich optimaal willen ontplooiën en hun loopbaankansen willen vergroten. Competentiegericht opleiden legt nadruk op de optimale ontwikkeling van de competenties van studenten, aansluitend bij hun persoonlijke talenten, wensen en mogelijkheden. De lerarenopleidingen hebben behoefte aan nieuwe instrumenten om hun studenten in de huidige complexe samenleving effectief op weg te helpen met de pedagogische opdracht. De bestaande vakdidactieken zijn vooral gericht op effectieve cognitieve leerstrategieën, terwijl veel pedagogische werkmethodeken vooral gericht lijken te zijn op het voorkomen van problemen, zoals wanorde in de klas of pesten. De pedagogische invalshoek kenmerkt zich nog te vaak door een fragmentarische, reactieve en voorwaardenscheppende aanpak.

1.5 Het kind en de school in perspectief leren zien

De geïntegreerde benadering van pedagogiek in de onderwijspraktijk gaat ervan uit dat het belangrijk is kinderen en de school in perspectief te leren zien. De student begint aan de lerarenopleiding met een bepaald perspectief op onderwijs en op het beroep van leraar. Dit perspectief is gevormd door zijn eigen ervaringen in het onderwijs, door familie die werkzaam is in het onderwijs of door andere factoren. Toch is dit vaak een beperkt perspectief. De student

‘ziet’ bij aanvang van de opleiding vaak vooral het kind en de directe werkomgeving: de klas en de school. In de loop van de opleiding is het van essentieel belang dat dit perspectief wordt verbreed en verdiept (Offerhaus-Draijer & Onstenk, 2007).

School en samenleving

Het inzicht dat een school deel is van een buurt en van de samenleving, kan leiden tot verbreding van het perspectief. Een student merkt dat de schoolomgeving mogelijkheden biedt voor leerervaringen, maar ook eisen en grenzen kan stellen. Hij gaat inzien dat de samenleving heel concreet invloed heeft op de doelen van en het werken in de school en dat schoolervaringen invloed hebben op het functioneren van mensen in die samenleving. Daarom is het belangrijk dat een student stages loopt op scholen in verschillende maatschappelijke omgevingen.

Partners in opvoeden

De leraar is niet de enige die een rol speelt bij de opvoeding. Ouders hebben daarin de eerste verantwoordelijkheid. Ouders te zien als partners vraagt om een ander perspectief dan ouders te zien als ‘rapportontvangers’ of ‘handige hulp in de klas’. Dit perspectief leren zien, betekent voor studenten dat zij zich gaan ontwikkelen tot een volwaardige gesprekspartner van de ouders. Dat vraagt om communicatieve vaardigheden, om het leren omgaan met wensen van ouders en om het leren spreken over de wensen van school met de ouders. Voor studenten kan deze ontwikkeling soms moeilijk zijn door de omschakeling van zelf leren naar het begeleiden van leerlingen. Ook veel ervaren leraren blijken overigens moeite te hebben om ouders als partners te zien (Tanck, 2006). Een reden te meer om daar in de opleiding aandacht aan te besteden.

Participeren in leef- en werkgemeenschappen

Een leraar maakt deel uit van een educatieve en opvoedingsgemeenschap. In een brede school komt dit duidelijk naar voren (Van Oenen & Studulski, 2005; Van Vliet & Onstenk, 2006). Maar ook in een meer traditionele school hebben leraren de taak het netwerk rond kinderen goed in beeld te krijgen en te houden. In dit netwerk vindt uitwisseling van ervaringen plaats met andere opvoedings- en onderwijsdeelnemers. Het stimuleert leraren om de eigen normatieve kaders te verduidelijken en andere kaders te verkennen. Op deze manier ervaren ze verschillen in perspectief en interpretatie. Als studenten hier in hun opleiding in kunnen participeren, verbreedt en verdiept het hun inzicht in het werkveld en maakt het hen bewust van de positie van het onderwijs in een breder perspectief.

Waardestimulering

Het communiceren over waarden en normen en het stimuleren van waardeontwikkeling zijn onderdeel van pedagogisch handelen (Veugelaers, 2003). Om dit met kinderen te kunnen bewerkstelligen, zullen studenten eerst hun eigen persoonlijke ontwikkeling en sociale competenties moeten ontwikkelen. Pas dan kunnen ze de stap maken naar bewustwording van de eigen waarden en naar de ontwikkeling van een eigen onderwijsconcept. Als studenten worden aangezet om eigen pedagogische idealen en morele criteria te expliciteren, leidt dat weer tot verdere verdieping. Dit boek wil daarbij ondersteuning bieden.

Opleiding en visieontwikkeling

In de kennisbasis van de lerarenopleidingen wordt omschreven dat aanstaande leraren zich bewust moeten worden van het leraarschap als **moral enterprise**. Leraren moeten zich bewust zijn van de normen, de waarden en de deugden die verbonden zijn aan de keuzes voor bepaalde doelen, leerinhouden, onderwijsmethodieken en omgangsvormen. Lerarenopleidingen moeten daarom studenten laten kennismaken met de voornaamste benaderingen van gerichte beïnvloeding van de morele opvoeding van leerlingen. Ook moeten ze expliciet aandacht schenken aan het begrip ‘verborgen leerplan’ en aan de invloed die leraren en de scholen, wellicht onbewust, hebben op de morele opvoeding van leerlingen.

De opleiding moet aankomend leraren dus stimuleren om kennis over én inzicht in verschillende visies op onderwijs en opvoeding te krijgen. Op basis hiervan en na systematische reflectie kunnen ze tot eigen keuzes komen en leren ze daadwerkelijk van de diverse contexten. ‘Stimuleren’ kan gebeuren in het curriculum en in de praktijk. In het curriculum gaat het om verschillende vakinhouden, onderzoeksopdrachten en werken aan het eigen portfolio. In de praktijk gaat het om de kennismaking met een bepaald schooltype en verdieping in dat schooltype. Meedraaien in verschillende schoolculturen vraagt om nadenken over de eigen cultuur en cultuuropvattingen. Goede ervaringen op de opleiding en op de stageschool hebben een grote impact op studenten (en slechte ervaringen helaas ook). In de praktijk kunnen studenten vooral hun eigen visie op pedagogische taken ontwikkelen als ze daar ook expliciete voorbeelden van zien: een ‘krachtige leeromgeving’ voor studenten moet dit dus in zich hebben. Daarbij gaat het niet alleen om de expliciete visie, maar vooral ook om de feitelijke alledaagse praktijk op school. Een mentor kan zijn visie en die van de school verwoorden, maar zal dit vooral in zijn handelen laten zien, waarbij er een verschil kan zijn tussen de aangehangen (**espoused**) waarden en de feitelijk gebruikte (**used**) waarden (Schön, 1986). Door als aankomend leraar al in je opleiding betrokken te raken bij de schoolomgeving, kun je kennis en inzichten vergaren over de wisselwerking tussen de school, de omgeving en de samenleving, en waardevolle ervaringen opdoen in dit krachtenveld.

